

تاریخ مطبوعات هرمزگان

بنیامین انصاری نسب*

تاریخ دریافت: ۹۴/۱۲/۲۲

تاریخ پذیرش: ۹۴/۱۲/۲۲

چکیده

مطبوعات به عنوان رکن چهارم دموکراسی در روابط فرهنگی، سیاسی و اجتماعی بین دولتها و ملتهای مختلف نقش مهمی ایفا میکند. این پژوهش مبتنی بر روش توصیفی و اسنادی است که در آن ابتدا پس از اشاره به هندوستان به عنوان نخستین کشوری که روزنامه‌ی فارسی در آن انتشار یافت، به نقش بنادر جنوب - به عنوان واسطه‌ی فرهنگی - در ورود روزنامه به ایران و همچنین نحوه‌ی تأسیس قرائت خانه در ایران و هرمزگان پرداخته می‌شود. سپس شکل‌گیری، محتوا و صورت انتشار مطبوعات در استان هرمزگان از ابتدای پیدایش تا ۱۳۸۹ مورد توصیف و بررسی قرار می‌گیرد. مطالعه حاضر براساس تحقیقات اسناد پژوهی، مشاهده، مصاحبه و به روش توصیفی صورت گرفته است. یافته‌ها نیز طبق اولویت‌های تاریخی بیان شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: مطبوعات، هرمزگان، بندرعباس، تاریخ، نشر.

* عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور

مقدمه

بشر از دیر باز برای ثبت و اطلاع‌رسانی دانسته‌های خود محمل‌های گوناگونی برگزیده است. انسان ایرانی از سنگ نگاری آغاز کرد و پس از تجربه‌ی وسیله‌های دیگر - برای انتقال پیام و برقراری ارتباط - سرانجام به کاغذ رسید. ایرانیان هنر کاغذسازی را از چینی‌ها آموختند و در پیشبرد آن کوشیدند تا جایی که امروزه بسیاری از شهرهای ایران از جمله اصفهان، تبریز، تهران و قزوین پیشگامان صنعت کاغذگری محسوب می‌شوند.

زمانی که فارسی‌نگاری مطبوعاتی در جهان، به دهه‌ی ششم حیات خود رسید و دست کم حدود سی عنوان ضمیمه و نشریه‌ی فارسی برون‌مرزی انتشار یافته بود، میرزا صالح شیرازی در دی ماه ۱۲۵۲ق-۱۲۱۵ش روزنامه‌ی کاغذ اخبار را منتشر کرد و بدین ترتیب مطبوعه‌ی چاپ فارسی در درون ایران متولد شد.

زادگاه زبان فارسی ایران است؛ اما هندوستان نخستین کشوری بود که روزنامه‌های فارسی در آن منتشر شد. کلکته زادگاه روزنامه‌نگاری فارسی به شمار می‌رفت و در پی آن شهرهای آگره، پنجاب، بمبئی از حیث انتشار مطبوعات فارسی بر شهرهای ایران پیشی یافت (قاسمی، ۱۳۹۰: ۱۱).

«علت آن را در چهار دلیل تاریخی عنوان کرده‌اند:

- 1- در قرن ۱۷ و ۱۸ فن چاپ در هند بسیار پیشرفته تر از ایران بود.
- 2- تا اواخر قرن ۱۸ زبان فارسی زبان رسمی هند بود.
- 3- هند با وجود مستعمره بودن حکومتی بهتر از ایران دوره‌ی قاجار داشت..
- 4- حضور بسیاری از خوانندگان فارسی زبان و فارسی دان در سرزمین هند در این امر نقشی بس مهم داشت.

روزنامه‌های فارسی خارج از ایران

اولین روزنامه‌ی محلی هندوستان تحت عنوان «اخبار» در سال ۱۷۹۸م در دهلی نو منتشر شد. این روزنامه به زبان فارسی بود. روزنامه‌ی مهم فارسی «مرات الاخبار» نیز در سال ۱۸۲۲م در کلکته چاپ شد.

علاوه بر آن روزنامه‌ی هفتگی «جام جهان نما» را می‌توان ذکر کرد که مدیریت آن بر عهده‌ی فردی به نام «هوری هوردات» بود. این روزنامه خبرنگاران مختلفی در سراسر هند داشت. یکی از کارهای آن ترجمه‌ی اخبار خارجی روزنامه‌های انگلیسی و ذکر آن در این روزنامه بود. علاوه بر آن شماره‌ی دیگری نیز به زبان اردو منتشر می‌کرد. چاپ فارسی این روزنامه به مدت ۵۴ سال در هند ادامه یافت و سرانجام در سال ۱۸۷۶م متوقف شد. روزنامه‌های فارسی زبان دیگری که در اوایل قرن نوزدهم در هندوستان منتشر می‌شد عبارتند از: شمس‌الأخبار، آینه‌ی اسکندری، سلطان‌الأخبار، مهرمینو و جام جمشید.

«روزنامه‌های فارسی هند توسط هندی‌ها و برای ساکنین آن تهیه می‌شد، ولی چون در آن زمان روزنامه‌ای در ایران موجود نبود از طریق بنادر جنوب به ایران راه پیدا می‌کرد.» (معتمد نژاد، ۱۳۷۲: ۷۶) بدین ترتیب بنادر جنوب از ابتدا واسطه‌ی تعاملات و ارتباطات فرهنگی و سیاسی میان کشورهای مختلف بود و این شیوه تا زمانی که ایران خود دارای روزنامه شد، همچنان ادامه داشت تا زمانی که به دوره‌ی قاجار نزدیک شد. این دوره، دوره‌ی اوج فعالیت مطبوعاتی در ایران است. شکل‌گیری انقلاب مشروطه به سبب چاپ مقالات متعدد، انعکاس اخبار و رویدادهای مختلف جهان و روشنگری تحصیل کردگان و جهان‌دیدگان، وام‌دار روزنامه‌هایی است که در داخل و خارج ایران منتشر شده بود.

قرائت‌خانه‌ها

جراید و روزنامه‌ها در گسترش و تعمیق حرکت نوین فرهنگی اهمیت فراوانی دارند. این امر مسئولین فرهنگی وقت را واداشت تصمیم‌گیری‌های اساسی و تازه‌ای در این زمینه انجام دهند تا دسترسی به روزنامه‌ها به خصوص روزنامه‌های

فارسی زبان خارج از کشور و توزیع رایگان آنها را در سطح ملی آسان نمایند. نخستین کسی که پیشنهاد کرد مکانی برای خواندن روزنامه‌ها ساخته شود، مؤید الاسلام بود.

«علت اصلی طرح موضوع تأسیس قرائت خانه در ایران را می‌باید در تحولات فرهنگی‌ای جستجو کرد که در نخستین سال‌های سلطنت مظفرالدین شاه در ایران آغاز شده بود. برخلاف عهد ناصری، در زمان سلطنت مظفرالدین شاه (ویا حداقل در فاصله‌ی سالهای 19-1314 قمری) (1897-1902 میلادی) موانع سابق در مورد فعالیت‌های فرهنگی نسبتاً برطرف شده و اندیشمندان و روشنفکران ایرانی محیط را برای فعالیت، مناسب و مهیا دیدند.» (کوهستانی نژاد، 1382: 14)؛ بنابراین با افزایش فعالیت جراید، انجمن‌ها و نهادهای فرهنگی جدیدی تأسیس شدند. برای بالابردن سطح این فعالیت‌های فرهنگی، مکانی لازم بود تا مردمی که توانایی مادی خرید روزنامه را ندارند به آنجا روند و روزنامه‌ها را مطالعه کنند، بدین ترتیب قرائت خانه‌ها با هدف گسترش معارف و فرهنگ در جامعه تأسیس شدند. «زدودن آثار جهالت در ایران، نیل به ترقی و تمدن، تعمیم و تزریق علم و معارف به مردم و تهذیب اخلاق از جمله اهدافی قلمداد می‌شود که در اعلان‌های موجود از قرائت خانه‌ها به آنها اشاره می‌شود.» (همان: 24)

اما این هدف بدون همکاری افراد معتمد، انجمن‌ها و گروه‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقلیت‌ها و ارگان‌های وابسته به دولت به نتیجه نمی‌رسید. مشارکت انواع مختلف گروه‌های اجتماعی در تأسیس قرائت خانه‌ها، نشان دهنده‌ی استقبال مردمی از این موضوع است. از جمله انجمن‌های پیشرو در تأسیس قرائت خانه‌ها، می‌توان از انجمن جاوید و انجمن عباسی در بندرعباس یاد کرد که در سال 1325 قمری (1286 شمسی) قرائت خانه‌ها را با نام انجمن خود تأسیس کردند. علاوه بر آن در سال 1327 قمری اداره گمرک بندرعباس نیز قرائت خانه‌ای تأسیس کرد.

«خاطر خوانندگان گرامی مسبوق است سه سال قبل یک نفر از وطن خواهان با زحمات زیاد مرحوم امین‌التجار را برای خدمات ملت حاضر کرده و از اقدامات امین‌التجار در عباسی، انجمنی موسوم به جاوید انعقاد یافت. در عرصه قلیل، خدمات زیاد به ملت کرده دبستان جاوید با دو هزار تومان سرمایه مفتوح، قرائت خانه‌ای شامل پانصد جلد کتاب افتتاح یافت.... افتتاح تلگراف خانه و ضبط معادن هرموز که از بعد گردید، نتیجه نوایح مکرره مفیده آن انجمن بود که به دولت تقدیم نمودند، خلاصه بعد از واقعه کبری؛ یعنی انهدام مجلس شورا، حکومت، بنادر و قرائت خانه را توقیف کرده و فقط دبستان را آن هم با یک حالت زیون باقی گذارد که به همان حالت باقی است.

بعد از آن که مجلس دوره دوم خود را شروع نمود. بعضی اعیان و تجار عباسی که مجسمه استبداد و خارج از هر درجه بی‌حسی و مصدر نفاق و منظره فتنه و فساد و مروج لجاج و عنادند،... برهان کافی است به تحریک حکومت که اقدامات سابق انجمن را فراموش نکرده، جمع شدند و امین‌التجار را از ریاست خود خلع کرده و برای رسانیدن انتفاع حکومت از جوانب اربعه با آن رادمرد یگانه تاختند.... و عاقبت امین‌التجار به نیک نامی در 22 ذی‌الحجه بدون بیماری در گذشته، چنانچه بعضی را عقیده این است که مسموم شده و آنها هنوز با زشت نامی زندگانی می‌نمایند.

باری سال گذشته چون هواخواهان ایران مایوس از جلب نتیجه از اقدامات امین‌التجار گردیده، بعد از کنکاش چند ترتیب دیگر چیده که انجمنی بین غربا ایجاد کنند. چون که بومی‌ها در آن موقع حاضر به عضویت نبودند. چنانچه یک

نفر از اعیان اینجا عنوان کرده که این بچه بازی‌ها مرتفع و استبداد ایران باز مراجعت می‌نماید و ما آسوده می‌شویم. انجمن ترتیب یافت موسوم به انجمن عباسی که به زبان خارجی کلوپ عباسی ترجمه می‌شود، مرکب از یک نفر رئیس و چهار نفر اعضای معاون، با یک قرائت خانه محتوی کتب مفیده و ریاست را برای مصونیت از تعرضات استبداد و ظلمه به مستر دکونیا وکیل آفیس گریپال تصویب کرده که بهتر از اغلب اهل اینجا هوادار ایران و مشروطیت ایران است و معاونین همه ایرانی اند، محاورات سیاسی و مالی ممنوع داشته فقط مقصد خود را نشر معارف قرار داده‌اند. ترتیب قبول اعضای، تهذیب اخلاق و دیانت و امانت است. اشخاص متمدن صحیح موجوده در عباسی حال، اعضای این هیأت اند، شرح خدمات آنان در معارف مشروحاً از بعد عرض می‌نماید، هرگاه روزگار امان دهد.» (قاجار، 1387:492)

چنان که در مطالب بالا ذکر شد قرائت خانه‌های عصر مشروطه در سراسر ایران، شاهد بسیاری از فعالیت‌های فرهنگی و اتفاقات اجتماعی و سیاسی از این دست بوده است. یکی از فعالیت‌های فرهنگی که در قرائت خانه‌ها انجام می‌گرفت، دادن کتاب به مراجعه کنندگان بود و در این مورد خاص قرائت خانه‌ی انجمن جاوید بندرعباس، همان طور که گفته شد با وجود پانصد جلد کتاب در آن دوران جزو معدود قرائت خانه‌هایی است که در آن زمان وجود داشته است.

در باب قرائت خانه‌ی گمرک بندرعباس چنین آمده است: «چندی قبل اجزاء اداره گمرک بندرعباس اظهار نمودند که محض رفع بیکاری و مشغولیت درصدد افتتاح قرائت خانه می‌باشیم که دایر نموده، چند جلد کتاب متفرقه و چند نسخه روزنامه حاضر نموده، در اوقات مرخصی از گمرک خود را بیکار نگذاشته مشغولیتی داشته باشیم و در بعضی اوقات جهت رفع کسالت بعضی لعب مباح نیز دایر و جهت عموم مفتوح که هر روزه هر کس میل داشته، برود مانعی نداشته باشد.» (م.ع 1387:491)

در نحوه‌ی تأمین جراید، کوهستانی نژاد (1382) معتقد است که «شیوه‌ی مرسوم و متداول قرائت خانه‌ها، درخواست نسخه‌های رایگان از مدیران جراید بود. عبارت - از مدیران جراید مرکزی و ولایات مستدعی است برای ترویج معارف از فرستادن یک شماره روزنامه برای این موسسه ملی مضایقه نفرمایند - تقریباً در تمامی اعلان‌های قرائت خانه‌ها وجود داشت. صرف نظر از این شیوه عمومی، راه‌های دیگری نیز برای تأمین نسخه‌های جراید وجود داشت. پرداخت وجه جراید توسط گردانندگان قرائت خانه یکی از راه‌های تأمین آن بود.»

نهضت تأسیس قرائت خانه‌ها در کشاکش انقلاب مشروطه اوج گرفت و کم‌کم این قرائت خانه‌ها به کانون‌های فرهنگی سیاسی بدل شدند که شاید بتوان آنها را نخستین فضا‌های عمومی مدرن ایران قلمداد کرد. در کنار چنین احساسات تشویق‌آمیز، برخوردهای تند و نامتعارفی نیز با قرائت خانه‌ها صورت می‌گرفت؛ که خرد کردن تابلو و سرلوحه‌ی قرائت خانه‌ی بندرلنگه توسط کلانتر و نایب‌الحکومه شهر در سال 1325 قمری نخستین گزارش از برخورد با قرائت خانه‌ها است. صورت تلگرام جزیره‌ی هنگام با سیم کمپانی انگلیس، 16 رمضان 1325، 24 اکتبر 1907 (30 مهر 1286) حبل‌المتین، صور اسرافیل و... تحقیقاً «روشن شد جسارت نسبت به قرائت خانه و انجمن مقدس (آزاد) بندرلنگه از مجسمه ظلم و استبداد معروف، مدیر سابق صور اسرافیل، محمد باقر کلانتر و مستبد دیگر مسعود الممالک،

نایب‌الحکومه، بود. روز دوم بعد از وقوع این واقعه هایل، جناب دریا بیگی شکسته‌های سرلوحه را جمع کرده روی تخته دیگر کوبیده و آوردند به دست خود به سر در قرائت خانه و انجمن نصب کردند. سپس در انجمن لعنت بر استبداد و مرتکبین آن نمودند و برای اعانت ضعفا هم مبلغی به جهت صندوق (انجمن حامیان فقرا) که از تازه نوادگان (انجمن آزاد) است، فرستادند. (کوهستانی نژاد، 1382:72)

در سال 1309 در آیین‌نامه‌ی وضع شده‌ی انجمن شهرداری تهران که در زمینه‌ی تأسیس سینما، تئاتر، کلوپ، قرائت خانه و مجتمع موسیقی بود، افتتاح کلوپ یا قرائت خانه فقط با مجوز کتبی شهرداری ممکن بود و متقاضیان افتتاح قرائت خانه ملزم بودند که در ابتدا نسخه‌ای از نظام‌نامه و صورت تأسیساتی که می‌خواهند، انجام دهند را به بخش بررسی شهرداری تحویل دهند و چنانچه مقتضی بود جواز افتتاح صادر شود. آنها همچنین موظف بودند هیأت سازنده و هیأت کارگزار خود را به صورت کتبی به شعبه شهرداری معرفی نمایند (همان: 59).

در این میان گزارش دیگری نیز از افتتاح انجمن شهرداری بندرلنگه وجود دارد که قرار بود در آن قرائت خانه‌ای تأسیس شود. «اول آبان 1309 انجمن بلدیة (شهرداری) لنگه رسماً افتتاح یافته و شروع به کار کرده و درصدد تکمیل آن هستند و نیز خیال دارند یک قرائت خانه تأسیس نمایند.» (اطلاعات، 1387:3) بدین ترتیب، پس از نیمه‌ی اول سال 1300 دیگر فعالیت‌ی مردمی برای تأسیس قرائت خانه‌ها مشاهده نشد و این حرکت به عنوان نمادی از جنبش فرهنگی مشروطیت در لابه لای مدارک و اسناد تاریخی باقی ماند (کوهستانی نژاد، 1382:63).

مطبوعات هرمزگان

۱۱۹ با برقراری مشروطه دوره‌ی جدیدی در تاریخ مطبوعات ایران آغاز شد. یکی از اثرات انقلاب مشروطه آزادی مطبوعات و نمو و توسعه قابل توجه مطبوعات در شهرستان‌های مختلف ایران بود؛ اثر دیگر تشکیل انجمن‌ها و گردآمدن چهره‌های فرهنگی و ادبی بود که می‌کوشیدند، تحولات سیاسی و فرهنگی مشروطه را به اقصی نقاط ایران منعکس کنند. یکی از این چهره‌ها احمد فرامرزی است. او پس از سپری کردن دوران تحصیل به تهران آمد و در کتابخانه‌ی مجلس شورای ملی استخدام شد، احمد فرامرزی بعدها به ریاست دیوان محاسبات و نمایندگی مجلس دست یافت (وبلاگ گچویه آنلاین).

هفته‌نامه‌ی خاور: نخستین روزنامه‌ی هرمزگان هفته‌نامه‌ای است به نام **خاور** که در سال 1324 در دو دوره منتشر شد (طباطبایی، 1378:279). در دوره‌ی اول به صورت هفتگی به مدیریت احمد فرامرزی در تهران منتشر می‌شد و به بیان مسائل سیاسی و اجتماعی می‌پرداخت. در دوره‌ی دوم در سال 1358 به مدیریت محمد فرامرزی - فرزند ارشد احمد فرامرزی متولد 1296 در گچوئیه - و سردبیری فریدون دبیری، به صورت هفتگی در چاپخانه‌ی خلیج فارس در طی چهار صفحه منتشر و در بندرعباس توزیع می‌شد. «این نشریه تا تاریخ 58/9/15 در 58 شماره منتشر سپس تعطیل گردید (رفیعی، 1388:36).

سال 1329 بنگاهی در بندرعباس وجود داشت به نام «بنگاه مؤلفات بنادر» که به وسیله‌ی عبدالکریم شبل الحکماء اداره می‌شد. احمد سایبانی در مورد شبل الحکما می‌گوید: او زمانی که امتیاز بنگاه مؤلفات بنادر را به دست آورده بود،

ریاست اداره‌ی آمار و ثبت احوال بندرعباس را نیز به عهده داشته و پیش از آن مدتی مدیر و آموزگار دبستان جاوید بندرعباس و دبستان جدیدالتأسیس جاسک بوده است. شبل الحکما در سفری که به هندوستان رفته بود با بعضی از فنون از جمله فن عکاسی آشنا شده و در منزل شخصی خود در بندرعباس در کنار سایر فعالیت‌ها به عکاسی نیز اشتغال داشته است و از این رو، شاید بتوان او را اولین عکاس شهر بندرعباس هم نامید (همان: 139).

این بنگاه نشریه‌هایی را به صورت چند شماره یک بار و اغلب به نام سالنامه‌ی بنادر منتشر می‌کرد. مطالب نشریات بنگاه مؤلفات بنادر اغلب منظوم و حاصل طبع مدیر مسئول بود و اندکی نیز نثر که بعضی از اخبارهای مهم منطقه و دستگاه‌های اجرایی با ذکر نام فرماندار و رئیس فرهنگ و غیره را در بر می‌گرفت. در مورد نشریاتی که در این بنگاه منتشر می‌شد، چنین آمده است: «بهار توحید نام یکی از نشریات است که در واقع شماره اول تا سوم به حساب آمده و مربوط به سالهای 23-24 و 25 خورشیدی می‌باشد و در آبان 1324 در چاپخانه‌ی سعادت کرمان در 83 صفحه به چاپ رسیده و مطالب عمده آن عبارت است از: قصیده در ستایش پروردگار، شعر در خلقت و ایجاد، شعر در بیان کثرت در وحدت، شعر در بیان خلقت آدمی، شعر در بیان ابواب نار، شعر در وصف حضرت علی (ع)، شعر در وصف معراج و چند موضوع دیگر.

در همین شماره اشاره‌ای به بهار غم نشریه دیگر بنگاه مؤلفات بنادر شده است که معلوم نیست کی و چگونه منتشر شده است. نشریه‌ی دیگر نسیم جنوب است که شماره 4-5-6-7-8- را در بر می‌گیرد و در 108 صفحه در بهمن 1330 در چاپخانه‌ی گل‌بهار کرمان به چاپ رسیده است. در این مجموعه نام تألیفات و تصنیفات بنگاه مؤلفات بنادر جنوب به شرح زیر آمده است: 1- تکنولاجی؛ 2- غبارغم؛ 3- فوائد الصنایع؛ 4- بهارغم؛ 5- بهار توحید؛ 6- نسیم جنوب.

در مجموعه‌ی نسیم جنوب علاوه بر مطالب متفرقه - نظم و نثر- دو خبر محلی هم چاپ شده که یکی خبر ورود کشتی حامل وسایل لوله کشی آب شهر و دیگری شیوع بیماری تیفوس در بندرعباس است.» (سایانی، 1390: 138)

ندای ایران نوین: از نخستین روزنامه‌های حزبی استان، روزنامه‌ی «ندای ایران نوین» است که در دهه‌ی چهل خورشیدی بنیانگذاری شد. در این دوره حکومت تصمیم گرفت فعالیت‌های سیاسی هدایت شده‌ی خود را در قالب دو حزب پی-ریزی نماید؛ در همین راستا حزب ایران نوین فعالیت بیشتری در زمینه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی، هنری و تاریخی آغاز کرد که این فعالیت‌ها در راستای تحقق اهداف حزب در سراسر ایران بود. این حزب با توجه به حمایت‌های لازم و کافی که از جانب حکومت داشت، کوشید شکلی مستقل نسبت به سایر روزنامه‌های حزبی از خود نشان دهد، به طوری که در زمان خود جزو فعال‌ترین و منظم‌ترین روزنامه‌ها بوده است. با توجه به در نظر گرفتن امکانات حمل و نقلی در آن زمان، روزنامه‌ی ندای ایران نوین همان روز در بندرعباس در دسترس مردم قرار می‌گرفته است! این روزنامه از شهریور 1349 در چاپخانه‌ی ابن سینا به مدیریت محمد بهمن زاده در دوازده نسخه چاپ می‌شد که سر دبیری آن را جمشید اسدی برعهده داشت و مدیر مسئول و صاحب امتیاز آن خانم مهین (شهین) دخت خامنه بود (طباطبایی، 1378: 691).

روزنامه‌ی ندای ایران نوین شاخه‌ی بندرعباس نیز با محتوایی از مسائل روز، اجتماع و احزاب و

همچنین اخبار مربوط به بندرعباس با تیراژی هشتصدتایی منتشر می‌شد. حزب ایران نوین در سال 1353 با روی کار آمدن حزب رستاخیز منحل شد و در پی آن روزنامه‌ی ندای ایران نوین نیز تعطیل شد. واپسین شماره‌ی این روزنامه 916 است که در چهارمین سال آن تا پایان مرداد 1353 منتشر شد (برزین، 1354: 247).

رهنمود: این نشریه دومین نشریه‌ی حزبی است که در بندرعباس وجود داشته است. حزب رستاخیز با فعالیت‌های خود می‌کوشید مردم را هر چه بیشتر به سوی این حزب جذب کند، بنابراین مانند تمامی احزاب یکی از راه‌های نشر افکار و عقاید حزبی خود را انتشار نشریه می‌پنداشت. از این رو، حزب رستاخیز شاخه‌ی بندرعباس نیز نشریه‌ای به نام رهنمود داشت که تهیه و تنظیم آن بر عهده‌ی احمد مشگی بود و زیر نظر پروین دخت صامت، مسئول انتشارات حزب رستاخیز، در استان هرمزگان انتشار می‌یافت. در بررسی نگارنده هیچ گونه تاریخی در این ماهنامه مشاهده نشد، گمان می‌رود دوره‌ی فعالیت آن با انحلال حزب رستاخیز هم زمان باشد (محدوده‌ی زمانی 1353-1357).

سیاحت خلیج: به صاحب امتیازی عبدالله پاکروان و **هنگامه خلیج** به صاحب امتیازی حسین فرح بخش یزدی، دو نشریه‌ای هستند که در بندرعباس قبل از سال 1357 وجود داشته است و متأسفانه هیچ مشخصه‌ای از آنها در دست نیست (طباطبایی، 1378: 1216).

روزنامه اطلاعات: یکی دیگر از روزنامه‌ها، روزنامه‌ی اطلاعات بندرعباس است که آقای حسین حقایق جهرمی در سال 1351 نمایندگی آن را برعهده داشته است. وی به دلیل علاقه‌ی فراوان به دنیای مطبوعات با همان اعضاء و امکانات نمایندگی، به انتشار هفته نامه پرداخت و نام پسر خود - نوید - را بر آن نهاد و بدین ترتیب بود که نوید هرمزگان در سال 1358 به عرصه‌ی مطبوعات بندرعباس قدم گذاشت (قاسمی، 1372: 340). این هفته نامه با محور سیاسی، اجتماعی و انتقادی فقط در 25 شماره منتشر و پس از مدتی تعطیل شد.

موج: نشریه‌ی دیگر بندرعباس، نشریه‌ی «موج» بود که در سال 1359 - 1360 به مدیریت آقای ناصر مجرد (همان: 313) و سردبیری فریدون دبیری منتشر شد.

صبح ساحل: بعد از انقلاب تنها نشریه‌ای که تاکنون منتشر شده و انتشار آن همچنان ادامه دارد «صبح ساحل» است. این نشریه در تاریخ 10 آذر 1364 به همت قاسم کرمی به صورت هفتگی منتشر می‌شد (صباگردی مقدم، 1373: 71). صبح ساحل در آغاز انتشار خود در چاپخانه‌ی سپاهان و با حروف سربی چاپ می‌شد؛ اما پس از مدتی به سبب گسترش محدوده‌ی کاری و چاپ اقلام مختلف؛ مانند کارت ویزیت و کارت عروسی و... از چاپ نشریه بازماند. این گونه بود که چاپ این روزنامه به شرکت چاپ و نشر تهران سپرده شد. قابل ذکر است که اینک هیچ نشریه‌ای در چاپخانه‌های استان چاپ و منتشر نمی‌شود. این نشریه با محوری سیاسی، اجتماعی و فرهنگی منتشر می‌شود و تاکنون بیش از دو هزار شماره در تیراژ ده هزار نسخه انتشار می‌یابد. هفته نامه‌ی مذکور از سال 1372 منتشر شد. این نشریه اینک به صورت 4 شماره در هفته یکی از فعال‌ترین و پرسابقه‌ترین روزنامه‌های بندرعباس به شمار می‌رود.

قاسم کرمی کارشناس بازرگانی است که به سبب علاقه‌ی فراوان خود به دنیای فرهنگ و مطبوعات، علی‌رغم مشغله‌ی فراوان - شش سال فرماندار بندرعباس بود - تصمیم گرفت نشریه‌ای در بندرعباس راه اندازی کند. او درباره‌ی

استفاده از افراد متخصص در روزنامه‌اش چنین می‌گوید: «ما اینجا تحلیل‌گر خبر نداریم. قبلاً تنها یک نفر را می‌شناختم که روزنامه نگاری خوانده بود؛ آقای شمس که ایشان هم در حال حاضر به تجارت مشغول هستند.» قابل توجه است که آقای شمس روزنامه نگاری را در آمریکا خوانده است، سپس در تهران در روزنامه‌ی کیهان مشغول به کار می‌شود و بعد از انقلاب و تغییر فضای سیاسی و مطبوعاتی از کار در روزنامه فاصله می‌گیرد و هم اکنون در دفتر خدمات گمرکی خود مشغول فعالیت است.

خورشید جنوب: نشریه‌ای است که سه ماه یک بار با مدیریت روشن جعفریه و علی صمدی در سال 1369 منتشر می‌شد. این نشریه وابسته به اداره کل فرهنگ و ارشاد هرمزگان بود (قاسمی، 1372: 152).

ندای هرمزگان: این نشریه در 14 شهریور 1371 با محوری سیاسی، فرهنگی و اجتماعی به مدیریت غلامحسین عطایی دریایی به صورت هفته‌نامه منتشر می‌شد (سلطانی و اقتدار، 1376: 423). ندای هرمزگان با شیوه‌ی اصلاح طلبی و نقد دولت‌ها، نوید فضایی متفاوت و جدید را در مطبوعات محلی می‌داد. در این نشریه صفحه‌ی ویژه‌ای به نام «تنفس در هوای شعر» وجود داشت که جایگاه ویژه‌ای در جمع روشنفکران و اهالی شعر و داستان بندرعباس داشت. این صفحه زیر نظر محمد علی بهمنی غزل سرای معروف هرمزگان قرار داشت و در واقع محل بحث‌های ادبی و آونگاری، نقد شعر و ارائه‌ی جدیدترین آثار انجمن شعر بندرعباس و سایر شهرهای استان هرمزگان بود. به گونه‌ای که بسیاری از شعرای بنام و مشهور هرمزگان از طریق همین صفحه به جامعه‌ی فرهنگی و هنری هرمزگان معرفی شدند (رفیعی، 1388: 36).

انتخابات خرداد 76 موقعیت ویژه‌ای در اختیار مطبوعات گذاشت، افزایش تیراژ مطبوعات را در پی داشت و همچنین برای اولین بار، با ورود عنصر تکثر به عرصه مطبوعات، برخلاف دوره‌های تاریخی قبل همچون شهریور 1320 و 1332، این تکثر با ناسزاگویی همراه نبود. ویژگی دیگر مطبوعات در این سال گسترش مطالب انتقادی و بحث آزادی مطبوعات بود.

مطبوعات انتقادی در دوره‌های قبل زمینه‌های دیگری را مد نظر قرار داد بودند و با آشکار شدن گفتمان جدید، مسائل مهم جامعه را مطرح کردند و از بیان مسائل شهرداری و آسفالت سازی خیابان و این گونه امور فراتر رفتند. به نظر می‌رسید که مطبوعات انتقادی توانسته‌اند جای خود را در جامعه پیدا کنند. حجم فراوان مطالبی که درباره‌ی آزادی مطبوعات گفته، شنیده و خوانده می‌شد بیانگر تحولی بود که در چهل سال گذشته در مطبوعات ایران بی‌نظیر بود، مطبوعات بندرعباس نیز از این جنبش اصطلاحات بی بهره نماند.

هفته‌نامه‌ی هرمز: به مدیریت احمد آخوندی که در آن زمان مدیر کل آموزش و پرورش ناحیه‌ی دو بندرعباس بود، پا به عرصه مطبوعات گذاشت. این نشریه در سال 1376 منتشر و به دلیل مشکلات مالی و رعایت نکردن ماده‌ی شانزده قانون مطبوعات پس از انتشار بیش از یکصد شماره، لغو امتیاز شد. نخستین شماره‌ی این نشریه در تاریخ 79/1/30 منتشر و در تاریخ 81/11/31 لغو مجوز آن اعلام شد (سایبانی، 1384: 29).

بچه‌های ساحل: این نشریه از زیرمجموعه‌های روزنامه‌ی صبح ساحل بود که در سال 1376 به مدیریت قاسم کرمی به نشریه‌ی «امید ساحل» تغییر نام داد. این نشریه در زمینه‌های فرهنگی، ورزشی، آموزشی و خبری به صورت هفتگی منتشر می‌شد از سال 1377 به بعد هر هفته دو شماره منتشر می‌شد تا اینکه در اواسط دهه‌ی هشتاد توسط شاکیان خصوصی تعطیل شد. امید ساحل نخستین نشریه‌ی رنگی استان به شمار می‌رفت که دو صفحه‌ی اول و آخر آن به صورت رنگی چاپ می‌شد.

هفته نامه مروارید جنوب: این هفته نامه به مدیریت نیلوفر نصیری قلعه جوقی در تاریخ 77/1/31 مجوز انتشار یافت و پس از انتشار 9 شماره متوقف شد.

جامعه مدنی: نشریه‌ای است که در سال 1378 مجوز دریافت کرد و در همان سال توقیف شد. این نشریه به مدیریت محمود رئوفی تیراژی شصت هزار نسخه‌ای داشت که با گستره‌ی وسیعی در سراسر کشور توزیع می‌شد.

صبا: هفته نامه‌ی دیگری است که با مدیریت محبوبه بچاری صالح در سال 1378 مجوز گرفت. وقفه‌های متوالی این هفته‌نامه سبب شد تا محبوبه بچاری صالح در سال 1390 امتیاز این نشریه را به کامبیز حسین پور و جواد ضمیری واگذار نماید.

هفته نامه سفیر جنوب: به مدیریت سید علی ذوالقدر در سال 1380 مجوز انتشار دریافت کرد. این هفته نامه در ابتدا با نام بارز منتشر می‌شد، سپس در تاریخ 82/3/31 به سفیر جنوب تغییر نام داد و با محوری سیاسی، فرهنگی و اجتماعی منتشر شد.

دریا: نشریه‌ی «دریا» با مدیریت ایوب دبیری نژاد در سال 1380 انتشار یافت. این نشریه در کمترین زمان در بین مطبوعات استان جایگاه قابل توجهی به دست آورد. برخورداری از آگهی‌های فراوان بخش دولتی و شیوه‌ی غیر انتقادی، حاشیه‌ای امن برای این نشریه به وجود آورد.

هفته نامه ارمغان بندر: این هفته نامه توسط عظیم دادرس در سال 1380 مجوز انتشار دریافت نمود. مشغله‌ی فراوان مهندس جوان رشته‌ی کشاورزی، اجازه‌ی فعالیت در گستره‌ی مطبوعات را به وی نداد تا اینکه سید علی علوی سردبیری این نشریه را بر عهده گرفت.

دریای اندیشه: نشریه‌ی دریای اندیشه به مدیریت دانش هاشمی‌پور در سال 1381 منتشر و پس از انتشار چندین شماره در تاریخ 81/7/21 متوقف شد. سپس مجدداً در سال 1384 انتشار یافت (سایانی، 1384: 31).

صدف: با مدیریت عبدالمجید دلشاد و صاحب امتیازی فرحناز اسدپور ابتدا در بندرلنگه به صورت دو هفته نامه و اینک در بندرعباس منتشر می‌شود. این نشریه در سال 1381 پس از انتشار چند شماره متوقف شد و پس از مدتی مجدداً شروع به فعالیت نمود.

گامرون: هفته نامه‌ای فرهنگی، اجتماعی است که با مدیریت علی تیماس در سال 1382 مجوز انتشار گرفت. گامرون در گام نخست با جذب اساتیدی چون منصور نعیمی، علی رضایی و مرحوم صالح سنگبر در طی 4 شماره‌ی نخست خود و با چاپ مقالات فرهنگی و بومی، چهره‌ای متفاوت از خود نشان داد.

و حضور ماندگار خود را به همه اعلام کرد. این نشریه با وجود مشکلات مالی تا شماره‌ی 56 چاپ شد، اما چون در شماره‌های اخیر به مسائل حاشیه‌ای جنجال آفرین پرداخت به مدت شش ماه اجازه‌ی انتشار نیافت. علی تیماس هم 41 روز بازداشت شد. تا اینکه در اردیبهشت 1386 گامرون با تیم جدید به سردبیری کامبیز حسین پور که تازه از ندای هرمزگان جدا شده بدین نشریه آمده بود، به حیات فرهنگی‌اش ادامه داد. بعدها این نشریه با سردبیری حسین فریدونیه صورت دو شماره در هفته منتشر شد.

هفته نامه‌ی مرجان: این هفته نامه با مدیریت و صاحب امتیازی اسماعیل هاشمی پور پتکویی در سال 1382 مجوز انتشار یافت. مرجان نشریه‌ای است سهل و ممتنع و بی آزار که تنها دغدغه‌اش بقاست. بیشتر صفحات این هفته نامه را آگهی‌ها تشکیل می‌دهند.

ندای جوان: دومین نشریه‌ی غلامحسین عطایی دریایی است که در سال 1382 مجوز انتشار آن را دریافت نمود. در ابتدا سردبیری این هفته نامه را سید علی علوی بر عهده داشت. در نتیجه با حال و هوای نزدیک به ندای هرمزگان منتشر می‌شد، اما در سال 1389 با تغییر پست سردبیری به ابراهیم پشت کوهی تحولی از نظر محتوا و گرافیک در سطح مطبوعات هرمزگان رخ داد. پشت کوهی به پشتوانه‌ی تیم خوبی که از هنرمندان فراهم کرده بود، توانست چند صباحی هوای نه چندان تازه ولی متفاوت در روح مطبوعات استان بدمد. سرانجام این نشریه هم به دلیل مشکلات مالی و فقدان آگهی در تابستان 1389 تعطیل شد.

هفته نامه‌ی تمدن هرمزگان: این هفته نامه به مدیریت علی دیرباز، نماینده‌ی اصلاح طلب مردم بندرعباس، در سال 1383 مجوز انتشار یافت. این نشریه پس از انتشار 64 شماره در تاریخ 84/11/14 با انتشار مطلبی انتقادی، در پی اعتراضات دولتی و مردمی تعطیل شد. به طوری که پس از انتشار آخرین شماره و توزیع آن دستور جمع آوری نشریه صادر شد و سر دبیران آن - محسن درستکار و الهام فروتن - بازداشت شدند، بدین ترتیب تمدن هرمزگان نیز به جرگه-ی نشریات توقیف شده، پیوست.

هفته نامه‌ی آفتاب جنوب: این هفته نامه با مدیریت حسین سالاری در حاجی آباد؛ هفته نامه‌ی «شهروند هرمزگان» با مدیریت و صاحب امتیازی محمد دهقانی ارزوئی؛ و «آوای خلیج فارس» به صاحب امتیازی جعفر مرادی شهدادی در بندرعباس، در سال 1387 مجوز انتشار یافتند و همچنان به حیات خود ادامه می‌دهند. ذکر این نکته لازم است که نشریه‌ی آفتاب جنوب، اخبار منطقه‌ی حاجی آباد را پوشش می‌دهد.

در سال 1387 مطبوعات زیادی مجوز انتشار را دریافت کردند، یکی از آنها هفته نامه‌ی «بندر» به صاحب امتیازی کامران حسین پور است. این هفته نامه نیز به دلیل مشکلات مالی و فشارهای جناحی تعطیل شد. هفته نامه‌ی «لاتیدان» به مدیریت محمد ذاکری اولین نشریه تمام رنگی استان است. این نشریه پس از شش شماره‌ی اول متوقف شد با وجود این، شیوه‌ای تازه در مطبوعات استان به وجود آورد؛ این نشریه با سر مقاله‌های تحلیلی و انتقادی فضای باز جدیدی را در پیش روی خواننده قرار داد. همچنین با چهره‌هایی که تاکنون در روزنامه‌ها از آنها کمتر نامی برده نشده بود، به مصاحبه پرداخت.

مروارید مهر: به مدیریت یوسف دیوانی اولین ماهنامه‌ی استانی است که در سال 1382 در بندرلنگه انتشار یافت. این ماهنامه اینک در بندرعباس منتشر می‌شود و سردبیری آن را آبتین امیری برعهده دارد که با محوری خبری، آموزشی، فرهنگی و اجتماعی منتشر می‌شود.

علاوه بر ماهنامه‌ی مروارید مهر که قبلاً بدان اشاره شد، بندرعباس دارای دو ماهنامه‌ی دیگر به نام «نگاه روز» و «فرهنگستان جنوب» بود. ماهنامه‌ی نخست به مدیریت محمد نعمتی در سال 1387 مجوز انتشار یافت و به عنوان ماهنامه‌ی فرهنگی، ورزشی تا شماره 11 به سردبیری وحید دلپسند در سال 1388 منتشر و پس از مدتی متوقف شد. سرانجام پس از وقفه‌ای چند ماهه حسین خوشنویس اصل سردبیری آن را برعهده گرفت و با تغییر محتوایی و گرافیکی به لحاظ قطع و اندازه و همچنین مطالب متنوع و به روزتر در خرداد 1389 مجدداً با دو شماره‌ی پیاپی منتشر شد. درنهایت به دلیل مشکلات مالی پس از آن به صورت پراکنده انتشار یافت.

ماهنامه‌ی فرهنگستان جنوب: این ماهنامه به مدیریت قاسم کرمی در سال 1387 مجوز انتشار یافت. نخستین شماره‌ی آن به همت محمد ذاکری در صفحاتی رنگی همراه با مطالب متنوع و جذاب چاپ شد، اما این امر چندان تداوم نیافت. قاسم کرمی در خصوص انتشار این ماهنامه می‌گوید: اصلاً به صرفه نیست حتی پول چاپ خود را هم به زور در می‌آورد و ما به دلیل هزینه‌ی بالا مجبوریم تیراژ را پایین بیاوریم و این یعنی محدودیت توزیع. بنابراین فرهنگستان جنوب در گام دوم خود؛ یعنی شماره‌ی آبان 89 به مجله‌ای صرفاً تبلیغی و آگهی پذیر تبدیل شد که با کیفیتی بسیار بالا - کاغذی گلاسه - با نام تخصصی «توسعه و کارآفرینی» منتشر می‌شود.

مجله‌ی پزشکی هرمزگان: در حوزه‌های تخصصی، هرمزگان دارای چهار نشریه است. مجله‌ی پزشکی هرمزگان اولین نشریه‌ی با رتبه‌ی علمی پژوهشی است که در سال 1380 مجوز نشر یافت. صاحب امتیاز این مجله دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی هرمزگان است و با مدیرمسئولی دکتر حیدر علی داوری به صورت دو ماهنامه منتشر می‌شود.

پژوهش‌نامه فرهنگی هرمزگان: این پژوهش‌نامه با رتبه علمی ترویجی به صورت دو فصلنامه منتشر می‌شود و وابسته به اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان هرمزگان است. این نشریه در سال 1387 با نام گلپنگ و رتبه‌ی آموزشی پژوهشی مجوز نشر دریافت نمود.

اورمزد: این مجله به مدیریت سهراب سعیدی با کسب مجوز در سال 1387 در میناب منتشر می‌شود. این فصلنامه به ادبیات و مسائل فرهنگی اختصاص دارد.

آبزیان و شیلات: مجله علمی پژوهشی «آبزیان و شیلات» به دانشگاه آزاد اسلامی واحد بندر عباس اختصاص دارد که مدیریت آن بر عهده‌ی دکتر مازیار یحوی است. این مجله به صورت فصلنامه در سال 1388 مجوز انتشار یافت.

تاریخ	عنوان	مدیر مسئول
1324	خاور	محمد فرامرزی
1329	بهار توحید	شبل الحکما
1330	نسیم جنوب	شبل الحکما
1349	ندای ایران نوین	مهین دخت خامنه
-	رهنمود	حزب رستاخیز شاخه بندرعباس
قبل از 57	سیاحت خلیج	عبدالله پاکروان
-	هنگامه خلیج	حسین فرح بخش یزدی
1358	نوید هرمزگان	حسین حقایق جهرمی
1359	موج	ناصر مجرد
1364	صبح ساحل	قاسم کرمی
1371	ندای هرمزگان	غلامحسین عطایی دریایی
1376	هرمز	احمد آخوندی
1376	بچه های ساحل	قاسم کرمی
1377	مروارید جنوب	نیلوفر نصیری قلعه جوقی
1378	جامعه مدنی	محمود رئوفی
1378	صبا	محبوبه بچاری صالح

سید علی ذوالقدر	سفیر جنوب	1380
ایوب دبیری نژاد	دریا	1380
عظیم دادرس	ارمغان بندر	1380
دانش هاشمی پور	دریای اندیشه	1381
عبدالمجید دلشاد	صدف	1381
علی تیماس	گامرون	1382
اسماعیل هاشمی پورپتکویی	مرجان	1382
غلامحسین عطایی دریایی	ندای جوان	1382
علی دیرباز	تمدن هرمزگان	1383
حسین سالاری	آفتاب جنوب	1387
محمد دهقان ارزوئی	شهروند هرمزگان	1387
کامران حسین پور	بندر	1387
محمد ذاکری	لاتیدان	1387
یوسف دیوانی	مروارید مهر	1382
محمد نعمتی	نگاه روز	1387
قاسم کرمی	فرهنگستان جنوب	1387
دانشگاه علوم پزشکی	مجله پزشکی هرمزگان	1380
اداره کل فرهنگ و ارشاد	پژوهشنامه فرهنگی	1387

سهراب سعیدی	اورمزد	1387
مازیار یحیوی	شیلات و آبزیان	1388

نتیجه گیری

فراز و فرودهای نشریات محلی از ابتدا تا سال 1389 نشان می‌دهد؛ اغلب کسانی که در طی این سال‌ها به شغل روزنامه نگاری پرداخته‌اند به جای اینکه افرادی متخصص یا در این زمینه تحصیلات آکادمیک و دانشگاهی داشته باشند، بیشتر علاقمند به حوزه‌ی مطبوعات و نشر بوده‌اند یا اینکه به سبب فضای اجتماعی سیاسی وقت و نیاز به داشتن نشریه بدین امر پرداخته‌اند. با بررسی سیر تاریخی مطبوعات استان در این سال‌ها به ویژه روزنامه‌هایی که گرفتار ورشکستگی و تعطیلی شده‌اند می‌توان گفت؛ اغلب این جراید به دلیل عدم آشنایی صاحبان آن با مسائل تخصصی اقتصاد رسانه و همچنین کمبود نیروی انسانی متخصص و ماهر در زمینه‌ی روزنامه نگاری ورشکسته یا تعطیل گشته‌اند. پس از شکل گیری رشته‌ی روزنامه نگاری در دانشگاه آزاد بندرعباس و فارغ التحصیلی نیروهایی متخصص در امر روزنامه نگاری و جذب تعداد اندکی از این نیروها در روزنامه‌های مختلف استان، بخشی از این کمبود نیرو جبران شد، اما با تعطیلی این رشته‌ی دانشگاهی این کمبود همچنان در سایر روزنامه‌های استان دیده می‌شود. عامل دیگر عدم موفقیت نشریات تبدیل شدن بسیاری از جراید به بولتن (خبرنامه‌ی) تبلیغاتی، خبری و تربیون جناحهای سیاسی است، که این امر به دلیل فقدان نظام تشکیلاتی منظم و هدفمند صورت گرفته است و در صورت رفع آنها می‌توان به مطبوعات محلی پرمحتوا و سودمند امیدوار بود.

منابع و مآخذ

- اطلاعات (1387)، افتتاح انجمن بلدیة بندرلنگه، درگزیده مقالات و اخبار روزنامه‌های مهم درباره خلیج فارس تدوین امیر هوشنگ انوری، تهران: بنیاد ایران شناسی.
- برزین، مسعود (1354)، مطبوعات ایران (1343-1353)، تهران: انتشارات کتابخانه بهجت.
- رفیعی، عباس (1388)، «مروری بر تاریخچه مطبوعات هرمزگان»، ماهنامه نگاه روز، شماره 8-9.
- سایبانی، احمد (1390)، بندرعباس و هلال طلایی، تهران: همسایه.
- سایبانی، ماندانا و عباس (1384)، بررسی پیشینه‌ی چاپ و نشر در استان هرمزگان، بندرعباس: دبیرخانه شورای پژوهشی اداره کل فرهنگ و ارشاد هرمزگان.
- سلطانی، پوری و اقتدار، رضا (1376)، راهنمای مجله‌ها و روزنامه‌های ایران 1374-1375، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی.
- صدری طباطبایی نایینی، سیدمحمد (1378)، راهنمای مطبوعات ایران 1304-1357، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.

- صباگردی مقدم، احمد(1373)، راهنمای روزنامه های ایران 1372، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی.
- قاسمی، فرید(1390)، تاریخ مطبوعات ایران، تهران: ثانیه.
- قاسمی، فرید(1372)، راهنمای مطبوعات ایران(1371-1357)، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- قاجار(نائب السلطنه)، علی رضا(1387)، «شرح و سابقه تشکیل انجمن عباسی درگزیده مقالات و اخبار روزنامه‌های مهم درباره خلیج فارس»، تدوین امیر هوشنگ انوری، تهرآن: بنیاد ایران شناسی.
- کوهستانی نژاد، مسعود(1382)، قرائت خانه‌های ایران، تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- معمد نژاد، کاظم(1391)، وسایل ارتباط جمعی، تهران: دانشکده علامه طباطبایی.
- م.ع (1387)، «تشکیل انجمن کتابخوانی (قرائتخانه) در بندرعباس، درگزیده مقالات و اخبار روزنامه‌های مهم درباره خلیج فارس»، تدوین امیر هوشنگ انوری، تهران: بنیاد ایران شناسی.

<http://gachooyeh-online.blogfa.com/post/44->

